

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ,
ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐԶ

Ղեւոնդ Ալիշանը ժ. զարի երկրորդ կէսի այն եզակի մտաւորականներից է, որը շուրջ իր կէսդարեայ գրական, գիտական հրապարակախօսական եւ մանկավարժական բեղուն գործունէութեան ընթացքում ոչ միայն խորապէս նպաստել է հայ մշակոյթի տարբեր ոլորտների ձեւաւորմանն ու զարգացմանը, այլեւ նոր գաղափարներով, գեղարուեստական արձակի բնագաւառում ունեցած իր երախայրիքով, ազգային եւ հայրենասիրական ինքնատիպ խնդիրների բարձրացման ու դրանց նորովի մեկնաբանման դրսեւորումներով, հայկական ժողովրդական բառուբանի պատմական ու մշակութային դերի ու արժէքի բացայայտումներով, իրաւամբ, դարձել է գրական-գեղագիտական շարժման սկզբնաւորման նահապետը՝ իր ուրոյն եւ արժանայարգ տեղը զբաղեցնելով ազգային գիտութեան ու գեղարուեստական գրականութեան հարուստ անդամատանում:

Ալիշանը (Քերովրէ Ալիշանեան) ծնունդ է Կ. Պոլսում 1820թ. յուլիսի 10-ին նշանաւոր հնագէտ-դրամագէտ Պետրոս Ալիշանեանի տոհմիկ գերդաստանում^{*}: Սկզբնական կրթութիւնը

* Պետրոս Ալիշանեանի կրտսեր որդին՝ Սերովրէ Ալիշանեանը (1822-1903թթ.) մասնագիտութեամբ դրամագէտ էր: Կրթութիւնը ստացել է Վենետիկի Ս. Ղազար Մայրավանքի ընծայարանում: Դրամագիտութեան ասպարէզում խորանալու նպատակով 1845 թուականին մեկնել է Ամերիկա, 1848 թուականին վերադարձել է Կ. Պոլիս եւ որպէս հմուտ դրամագէտ մեծ անուն եւ հռչակ է ձեռք բերել: Պարբերական մամուլում նա հանդէս է եկել դրամագիտութեան վերաբերեալ բազմաթիւ յօդուածներով՝ Սերովրէ Պետրոսեան եւ Սերովրէի Ալիշանեան ստորագրութիւններով: Եղել է եւրոպական մի շարք դրամագիտական ընկերութիւնների անդամ: Գր. Օսեանի, Մերենցի, Սերուիչենի, Ն. Ռուսինեանի եւ այլոց հետ եռանդուն մասնակցութիւն է ունեցել հայ հասարակական-քաղաքական կեանքում:

1830-1832 թուականներին ստացել է Կ. Պոլսի Զալբխեան վարժարանում: 1832 թուականին հօր կամքով եւ Մկրտիչ Աւգերեանի անձնական ջանքերով կրթութիւնը շարունակել է Վենետիկի Սուրբ Ղազար վանքում: Այստեղ նա յանձնուել է միաբանութեան ներքին ծառայողներից ճեմարանի դաստիարակ Անդրէաս Ծովիգեանին (1769-1849թթ.) «ի դաստիարակութիւն»: Վանքի ճեմարանում Ալիշանը սովորել է 9 տարի՝ 5 տարի Նոր ընծայարանում, 4 տարի Բարձրագոյն կրթարանում, որտեղ նա աշակերտել է Ս. Ղազար վանքի ուսուցիչ, օտար լեզուների հմուտ մասնագէտ Միքայէլ Զեմպերեկճեանին (1801-1862թթ.), սովորել է իտալերէն, լատիներէն, յունարէն, ֆրանսերէն, տաճկերէն, իսկ աւելի ուշ՝ գերմաներէն ու անգլերէն լեզուներ: Այս մասին Մխիթարեան ուխտից Բարսեղ Սարգիսեանը գրում է. «Հ. Անդրէաս Ծովիգեանի պէս հոգեկիր վերակացու մ'էր, որ կ'ոռոգէր եւ կը զարդարէր այս չքնաղ պատանուոյ հոգեւոր պարտէզը: Հայագիտութիւնը կ'արծարծէր ու կը բորբոքէր ուսմանց հետ՝ նոյնպէս հայրենասիրութեան սուրբ հուրը. իսկ Հ. Միքայէլ Զեմպերեկճեան՝ հիմն ու նոր լեզուներովն ու գեղեցիկ դպրութիւններն, իր քաղմապիսի թարգմանութիւններովն ու թատերադերովը»¹:

1836 թուականին սքեմատութեան (զգեստաւորութիւն՝ Շ.Ո.) ծիսակատարութեան ժամանակ Ալիշանը անուանակոչուեց հայր Ղեւոնդ, 1838 թուականին (յունուարի 28) զարձաւ ուխտի անդամ, 1840 թուականին (յունիսի 7) ձեռնադրուեց քահանայ, 1845 թուականին ընտրուեց միաբանութեան աթոռակալ, որը վարեց երկար տարիներ:

1841 թուականին Ալիշանն աւարտեց ուսումնառութեան չրջանը եւ նոյն թուականի օգոստոսի 13-ին նշանակուեց Վենետիկի Ռաֆայէլեան վարժարանի ուսուցիչ, իսկ 1848 թ. մայիսի 30-ին ստանձնեց նոյն վարժարանի տեսչի պարտականութիւնները՝ փոխարինելով Ռաֆայէլ Թրեանցին:

1850 թ. օգոստոսի 29-ին Ալիշանն ազատուեց Ռաֆայէլեան վարժարանի հետ կապուած բոլոր կարգի պաշտօններից եւ անցաւ գիտական, բանասիրական, հայագիտական գործունէութեան: Նա իր պատմաբանասիրական եւ հայագիտական բնոյթի ստեղծագործութիւններով աշխատակցել է «Բազմավէպ»-ին նրա

¹ Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, գրական յուշերի մատենաշար, է., 1974, էջ 156:

Հիմնադրման առաջին իսկ տարիներից: Այսպես, «Բազմավէպ»-ի 1847 թվականի համարներում Նահապետ ստորագրութեամբ տրւած պազրուել են նրա հայրենասիրական պաթոսով ստեղծուած երգ-բանաստեղծութիւնները մաքուր աշխարհաբարով:

1849-1851 թվականներին Ալիշանը խմբագրել է «Բազմավէպ»-ը: ԺԺ. դարի 50-ականների վերջերին նա նորից է անցել մանկավարժական գործունէութեան: 1858 թվականին՝ իբրեւ Մուրադեան վարժարանի ուսուցիչ, նա գործուղուել է Փարիզ, իսկ 1859 թվականին ստանձնել է վարժարանի տեսչի պատասխանատու աշխատանքը եւ այդ պաշտօնը վարել մինչեւ 1861 թվականը:

Ալիշանի տեսչութեան օրօք Փարիզի Մուրադեան վարժարան է այցելել յեղափոխական դեմոկրատ Միքայէլ Նալբանդեանը: Նա մօտիկից ծանօթացել է վարժարանի պատմութեանը, հաղորդակցուել նրա ներքին կեանքին եւ իր քննադատութեանն է արժանացրել այն փաստը, որ բարեբար Սամուէլ Մուրադեանի թողած ժառանգութիւնը գլխաւորապէս օգտագործուում է ոչ թէ ազգային կրթութեան ու դպրոցի ընդհանուր գործին, այլ ընդամէնը այն ծառայում է «որպէս մի մասնաւոր առանձնաշնորհութիւն» պապական հայերին: Մխիթարեանների հանդէպ Նալբանդեանի դիրքորոշումը դեռեւս յստակ ձեւաւորուած չէր, այն բարդ էր եւ հակասութիւններով լեցուն, որը պայմանաւորուած էր մի կողմից Վատիկանի կաթոլիկութեան եւ պապականութեան նկատմամբ նրա ունեցած սուբյեկտիւ վերաբերմունքով, իսկ միւս կողմից՝ ԺԺ. դարի 50-60-ական թվականներին հայ իրականութեան մէջ ծաւալուող զաղափարական թէժ պայքարի իրարամբեր հակամարտութիւններով: Փորձելով օբյեկտիւ եւ պատմականօրէն ճիշտ մեկնաբանել Մխիթարեանների ազգային-հասարակական դերն ու նշանակութիւնը, նրանց հայագիտական ու պատմագիտական գործունէութիւնը, այսուհանդերձ Մխիթարեանների հետ մտնելով երկխօսութիւնների ու բանավէճերի մէջ, Նալբանդեանը շատ յաճախ թոյլ է տուել սխալներ, իր որոշ բնութագրութիւններում հասնելով ծայրայեղութիւնների եւ խեղաթիւրուած եզրայանգումների: Իր յայտնի «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառ»-ում, յետագայում նաեւ՝ «Հիւսիսափայլ»-ում (1858) նա հանդէս է եկել «Մխիթար Սեբաստացի եւ Մխիթարեանք» ծաւալուն յօդուածով, որտեղ ըստ ամենայնի լուսաբանել է միաբանութեան ստեղծման պատմութիւնը, բարձր է գնահատել Մխիթար Սեբաստացու (1676-1749) դերն ու պատ-

մական ծառայությունները հայ դպրութեան զարգացման գործում, երբ «բոլորովեցաւ վերստին ի կայծէ, գոր ելոյց Մխիթար Սեբաստացի հանճարեղ մտացն ծննդականութեամբ», պատմում նրա լուսաւոր կեանքի ու գործունէութեան մասին «առնաւնէ ի, որ անձնագրաւ նահատակեցաւ ի լուսաւորութիւն ազգին»: Սակայն, այս բոլորով հանդերձ, Նալբանդեանը Սեբաստացուն չի դասում գիտնականների շարքը, նրան չի համարում «մեծ պտղաբեր հեղինակ», միայն այն բանի համար, որ նա հայագիտական, բանասիրական կանոնաւոր կրթութիւն չի ստացել, նրա խօսքերով Սեբաստացին «ցանկացող էր լոյ ուսման եւ ոչ իբրեւ իմնացեալ ուսումնական»: Ինչ խօսք, Սեբաստացին իր կրթութեամբ զիջում էր իր հանճարեղ աշակերտներին, սակայն չպէտք է մոռանալ, որ նա ի վերուստ ոչ միայն փորձառու դպրոցաւար, մանկավարժ ու հրատարակիչ էր, այլեւ հմուտ քերականագէտ ու բառագէտ: Նրա գրչին է պատկանում «Բառագիրք հայկազեան լեզուին» եզակի արժէք ներկայացնող գիրքը, որի առաջարանում, դեռեւս ԺԸ. դարում անուանի գիտնականը անդրադարձել էր աշխարհարարի եւ գրաբարի փոխարարութիւնների հարցին: Մինչդեռ Նալբանդեանը զարմանալի լուծութեան է մատնում Սեբաստացու սոյն աշխատութիւնը, որտեղ առաջադրուել եւ գիտարկուել են լեզուի հետ կապուած այն բոլոր հարցերը, որոնք այդպէս մտահոգել են «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառ»-ի հեղինակին: Սեբաստացու ծննդեան 300-ամեակին նուիրուած յօդուածում Վ. Համազասպեանը յստակ արձանագրում է. «Մխիթարը գիտէր, որ անհնար է գրաբարը դարձնել բոլորի համար հասկանալի լեզու. աւելի հեշտ էր աշխարհաբարը յղկել, նրա համար ստեղծել քերականական կանոններ եւ դարձնել գրական լեզու»²:

Նալբանդեանը բարձր է գնահատել Սեբաստացու յետնորդներին՝ պատմագէտ, հայագէտ, բանասէրներ Վրթանէս Ասքերեանի, Մկրտիչ եւ Յարութիւն Աւգերեանների, Ղուկաս Ինճիճեանի, Միքայել Չամչեանի եւ այլոց վիթխարի աշխատասիրութիւնն ու գործունէութիւնը, որոնց շնորհիւ Մխիթարեան միաբանութիւնը դուրս եկաւ ազգային շրջանակներից եւ ստացաւ միջազգային ճանաչում եւ նշանակութիւն: Այդ շարքում էր նաեւ Ալիշանը, որին անուանի հրապարակախօսը տուել է բարձր գնահատական՝

² Վ. Է. ՀԱՄԱԶԱՍՍՊԵԱՆ, Մխիթար Սեբաստացի (ծննդեան 300-ամեակի առթիւ), ՀՍՍՀ ԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1976, N 4, էջ 122-123:

«Այս արժանապատիւ անձը,- գրում է նա,- ծանօթ է հայոց ազգին, մանաւանդ նահապետի անունով: Նորա «Աւագ եւ Փոքր Մասիս», «Հայոց աշխարհիկ», «Պլպուլն Աւարայրի» տաղերգութիւնքը ջերմացրել են շատ սրտեր նահապետի անունի վրայ. հ. Ղեւոնդ Ալիշանեանքը ունի բանաստեղծական բանքար եւ այդ բանքարը կարող էր աւելի պարզ ու վառ երեւել, եթէ արեղայական սեւաթոյր վերարկուն չլինէր խափանաւոր»³:

ԺԹ. դարի 60-ականներն Ալիշանը նորից Ս. Ղազար վանքում էր: 1866թ. մայիսի 11-ից մինչեւ 1872 թ. օգոստոսի 6-ը նա վարել է Վենետիկի Ռաֆայէլեան վարժարանի տնօրէնի պաշտօնը: Այդ մասին վարժարանի նախկին սան ակաճաւոր Հրապարակախօս Արփիար Արփիարեանը յուշագրում է. «Իմ յիշատակներս Հ. Ալիշանի կեանքին կը սկսին քառորդ դար մը առաջ՝ 1867 թուականի մայիս ամսին, երբ մտայ Ռաֆայէլեան վարժարան: Հոն անցուցած եմ երեք տարիներ ու շրջանաւարտ եղած: Հրապարակագրի կեանքիս մէջ շատ անգամ առիթ ունեցած եմ խօսիլ Վենետիկեան յիշատակներուս վրայ: Ամէն ատեն եւ այժմ ալ, երբ ուզած եմ վերլուծել այն զգացումներն, որոնք սիրտս կը կապեն Ռաֆայէլեան վարժարանին հետ, երբ ուզած եմ փնտռել, թէ ինչու՞ համար այնքան խորին կերպով կը սիրեմ Վենետիկն, աչքիս առջեւ ներկայացած է Հ. Ալիշան, որ Ռաֆայէլեան վարժարանի տնօրէնն էր»⁴:

1872թուականին Ալիշանն ընդհանրապէս թողել է իր մանկավարժական գործունէութիւնը եւ ամբողջովին նուիրուել գրական ու գիտական բեղուն գործունէութեան:

Հայ գրականութեան մէջ նա թերեւս առաջիններից էր, որ գրական-գեղարուեստական իր անառարկելի վարպետութեամբ յաղթահարեց դասական բանաստեղծութեան միջնադարեան քարացած սկզբունքները եւ լայն ճանապարհ հարթեց ոռոմանտիզմի զարգացման համար՝ ինքն էլ դառնալով այդ ուղղութեան հիմնադիրը հայ գրականութեան մէջ:

Հարուստ է Ալիշանի թողած գիտական ու գրական ժառանգութիւնը, բազմաթիւ նրա հետազօտութիւնների շրջանակը՝

³ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ Մ., Ընտիր երկեր, Է., 1953, էջ 265:

⁴ Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, գրական յուշերի մատենաշար, Է., 1974, էջ 75:

բանաստեղծ, քերթող, գրականագետ, լեզուագետ, մատենագետ, բուսագետ, բանահավաք, ազգագրագետ, խմբագիր, հրապարակագիր, թարգմանիչ, ուսուցիչ, դպրոցավար եւ այլն:

Ղ. Ալիշանը գրական ասպարէզ մտաւ իրրեւ բանաստեղծ: Հաւատարիմ մնալով Մխիթարեանների տասնեակ տարիների ընթացքում մշակած գիտական ու գրական աւանդոյթներին, սկզբնական շրջանում նա նոյնպէս հանդէս եկաւ գրաբարով գրուած կրօնական ծանրաշունչ թեմաներով: Սակայն զա ստեղծագործական կարճատեւ ընթացք էր: Շուտով նրա ստեղծագործութիւնները գրուեցին մաքուր աշխարհաբարով, իսկ որ ամենակարեւորն էր, համահունչ դարձան հայ ժողովրդի ազգային զարթօնքին, ազգային ինքնագիտակցութեան նրա ձգտումներին ու պահանջներին: 1847 թուականին «Բազմավէպ»-ի համարներում Նահապետ ստորագրութեամբ տպագրուեցին նրա հայրենասիրական բնոյթի երգերը՝ «Պլպուլն Աւարայրի», «Հրազդանը», «Մասիսու սարերը», «Վերջին երգ վիրաւոր բամբուհարին», «Աշոտ Երկաթի ծովուն Սեւանայ», «Շուշանն Շաւարշանայ», «Ողբամ զբեզ Հայոց աշխարհ» եւ այլն, որոնք դարձան Ալիշանի բանաստեղծական արուեստի անգին գոհարները: Դրանք նորամուծութիւններ էին, նոր խօսք ու երանգ Մխիթարեանների մինչալիշանեան երգերում ու քերթուածքներում: Վանական կրօնական գրական աւանդոյթներով կաղապարուած բանաստեղծական մշակոյթը հիմնովին պէտք է քանդուէր, վերակառուցուէր. դժուարին մի գործ, որ վերաբանուած էր Ալիշանին: Որն էր ելքը. դրա համար կար բարդ, միաժամանակ նախընտրելի մի ճանապարհ՝ բանաստեղծութիւնը ժողովրդական դարձնելու ալիշանեան պատկերացումները, որոնք հիմնիվեր փոխեցին երգ-բանաստեղծութիւնների ձեւաբովանդակային կառուցուածքը՝ դրանց հաղորդելով նոր տոնայնութիւն, իմաստնութիւն եւ փիլիսոփայական խոհականութիւն: Սա էր Ալիշան ստեղծագործողի արտերեւոյթը, նրա բանաստեղծելու ֆենոմենը: Ալիշանի գրչի տակ աշխարհաբար լեզուն դարձաւ զգացմունքների արտայայտման լաւագոյն կերպ, սրտի, հոգու եւ մտքի հրաշալի թարգման: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը՝ այդ անսպառ գանձարանը, դարձաւ Ալիշանի ոչ միայն բանաստեղծական տաղանդի անուցող հիմնական աղբիւրը, այլեւ հանդիսացաւ նրա ստեղծագործութիւնների առաջատար ուղեւորը: Նա ոչ միայն հետազօտեց եւ հատիկ առ հատիկ հաւաքեց՝ նախ «Բազմավէպ»-ում, յետոյ նաեւ առանձին տպագրութեամբ հրատարակեց «Հայոց երգք ուսմականք» ժողովածուն (1852թ.), որտեղ խնամքով զետեղուած են ժողովրդական երգերի

ընտրանին՝ անգլերէն ու ֆրանսերէն թարգմանութիւններով հանդերձ, այլեւ նախանձելի ջերմեռանդութեամբ եւ անսթղ համարձակութեամբ դիմեց բոլորին՝ պահանջելով եւ յորդորելով զբաղուել ազգային գողտրիկ երգերի, արդէն մոռացութեան հասնող խաղիկների, ժողովրդական աւանդոյթ-սովորոյթների, ծէսերի, նըշանների, ազգային արարողութիւնների հաւաքման, զտման, դաս դասման, համակարգման եւ մանրակերտ ուսումնասիրման նուիրական գործով:

Ալիշանը խորապէս համոզուած էր, որ «Ազգասէր մարդն այնչափ համ կ'առնէ այս աւանդութիւններէն, որ ոչ միայն հայրենի ժառանգութեան պէս սիրով կ'ընդունի ու կը պահէ, հապա նաեւ անոնց պակասութիւններուն աջ կը գոցէ եւ ան ոռնրը կամ բառերն, որ ականջին խորթ կրնային երեւնալ, իրենց քնական ու հարազատ աղուորութեամբը աւելի հաճոյ կ'ըլլան իրեն: Որչափ որ աս խօսքս հշմարիտ է, նոյն չափ ալ փափագելի բան է, որ մեր ազգային՝ ալ ուրիշ բարեկիրթ ազգաց պէս վառուէին ազգային աւանդութեանց սիրովը ու ձեռքերնէն եկածին չափ ջանային հաւաքել այնպիսի երգեր, անմեղ խաղեր, պատմութիւններ ու առակներ, ետքը ուրիշներուն ալ հաղորդէին, կամ առանձին տպագրութեամբ եւ կամ ազգային օրագիրներէն մէկուն խրկելով»⁵:

Լէոյի հանճարեղ բնութագրմամբ Ալիշանը հայ իրականութեան մէջ դարձաւ ժողովրդական-հայրենասիրական երգի Նահապետը: Հեռուոր իր վաճիք, հեռու հայրենիքի առօրեայ անցողարձից՝ մեծ բանաստեղծը այդ երգերի միջոցով առնում էր մայր ժողովրդի համը ու հոտը, ներշնչում բանաստեղծական անբացատրելի զգացմունքներով, որի արդիւնքում ստեղծուեցին աննման «Պլպուլն Աւարայրին», գողտրիկ «Հայոց աշխարհիկը» եւ այլ երգեր՝ ջերմ սիրով տաքացրած, անյադ կարօտով կենդանացրած՝ «Գործը կատարուած էր, մեծ գործ: Տաղանդը կատարեց այդ գործը: Հայ բանաստեղծութիւնը այլեւս բառախաղ չէր, հնադարեան փառահեղ դիակ չէր. նա դարձաւ սրտի խօսք, ամէնքին հասկանալի, ամէնքին սիրելի: Նա գնաց երգելու, զարգացնելու, միտք ու խորհուրդ յարուցանելու»⁶:

⁵ ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, Երկեր, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան 1981, էջ 99-100:

⁶ Լէոյ, Երկերի ժողովածու, 9-րդ հատոր, Է., «Խորհրդային գրող», 1989, էջ 183:

Ղեկնող Ալիշանը աշխարհագրագէտ գիտնական էր, եւրոպական մի շարք աշխարհագրական ընկերութիւնների պատուաւոր անդամ, խորիմաց էր եւրոպական անուանի գիտնականներ Ա. Հումբոլդի⁷, Կ. Ռիխտերի⁸, Էլ. Ռեկլիւիի⁹ եւ այլոց աշխատութիւններին, նրանց ստեղծած հին ու նոր ուղեգրութիւններին ու տեղագրութիւններին:

Իր ուսումնասիրութիւնները ընթացքում նա մշտապէս օգտուել է այդ աշխատութիւններից: 1886 թուականին Փրանսիական Ակադեմիայի կողմից Ալիշանը արժանացել է Պատուոյ Լէգիոնի՝ ընտրուելով Ակադեմիայի պատուաւոր անդամ: 1887 թուականին նա ընտրուել է Իտալիայի Ասիական ընկերութեան պատուաւոր անդամ, 1894-ին՝ Մոսկուայի հնագիտական ընկերութեան անդամ, 1897-ին՝ նրան շնորհուել է Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիայի պատուաւոր անդամի եւ դոկտորի կոչում¹⁰:

⁷ Ալեքսանդր Հումբոլդ (1769-1859 թթ.), գերմանացի նշանաւոր ճանապարհորդ, երկրաբան, բնագէտ-բնախոյ: Իրեն համաշխարհային գիտնական վաստակել էր «19-րդ դարի Արիստոտէլ» անունը: Յատկապէս արժէքաւոր էր նրա «Ճանապարհորդութիւն նոր աշխարհի տրոպիկական մարզերով» 30 մեծադիր հատրներէից բաղկացած անաւարտ աշխատութիւնը (1807-1834 թթ.) եւ «Կոսմոս» խորագիրը կրող 4 հատորեակը (1845-1857 թթ.): Այս գրքերում հարուստ տեղեկութիւններ կան նաեւ Կովկասի մասին:

⁸ Կարլ Ռիխտեր (1779-1859 թթ.), գերմանացի անուանի աշխարհագրագէտ, ակադեմիկոս, 1820-ականներից մինչեւ իր մահը դասախօսել է Բեռլինի համալսարանում, պատմական աշխարհագրութեան պրոֆեսոր էր: Բազմաթիւ աշխատութիւնների հեղինակ է, յատկապէս գիտական արժէքաւոր աշխատութիւն է «Ասիայի հողագիտութիւնը» 5 հատորից կազմուած գիրքը, որ տեղ կարեւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ Կովկասի մասին:

⁹ Էլիզ Ռեկլիւի (1830-1905 թթ.), Փրանսուհի, աշխարհագրագէտ, պետական-քաղաքական գործիչ: Եղել է Փրանսիական լեզուաբանութեան (1848 թ.) եւ Փարիզի Կոմունայի (1871 թ.) ակադ. մասնակից: Հեղինակ է «Նոր համընդհանուր աշխարհագրութիւն» (1876-1894 թթ.) 19 հատորից կազմուած աշխատութեան: Գրքում արժէքաւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան վերաբերեալ:

¹⁰ Ալիշանի թեկնածութիւնը առաջադրել ու պաշտպանել է գերմանացի հայագէտ-բանասէր Հենրիխ Գելցերը (1847-1906 թթ.): Հայագիտութեան համար արժէքաւոր են նրա «Փաւստոս Բուզանդ կամ հայիական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն» (Վենետիկ, 1896 թ.) եւ «Հետազօտութիւն հայ ղիցարանութեան» (Անդ., 1897 թ.) աշխատութիւնները:

ԺԹ. դարի 50-ական թուականներից սկսած Ալիշանը ձեռնամուխ եղաւ Պատմական Հայաստանի բոլոր 15 «աշխարհների» (հետեւաբար նաեւ 191 գաւառների (մասին պատմաաշխարհագրական հետազոտութեան տիտանական գործին: Նրա նախնական մտայղացմամբ հետազոտութիւնը պէտք է կազմէր 15-20 մեծագիր հատորներ եւ կրէր «Համապատում» խորագիրը: Այս վիթխարի նախաձեռնութիւնը Ալիշանը չհասցրեց ամբողջովին իրագործել: Նա հրատարակեց միայն «Շիրակ» (Վենետիկ, 1881թ.), «Սիսուան»¹¹ (Անդ., 1885թ.), «Այրարատ» (1890թ.) եւ «Սիսական» (1893թ.) չորս «աշխարհների» մասին աշխատութիւնները, որոնք բերեց իրենց արդիականութիւնը չկորցնող գիտական հանճարեղ կոթողներ են հայագիտութեան հարուստ գանձարանում: Այս մասին հետաքրքիր դիտարկում ունի Գրիգոր Խալաթեանցը՝ «Գուցէ սակաւուց (քչերին՝ Շ. Ո.) յայտնի է, որ Հ. Ղեւոնդ իւր բոլոր երկասիրութիւնները Հայաստանի մասին գրել է առանց երբեւէ այդ աշխարհը տեսնելու. ծովածիծաղ Վենետիկի Ս. Ղազարում նստած՝ նա սլացել է մոտով եւ երեւակայութեամբ դէպի Հայաստան նա ուսումնասիրել է այդ երկրի բնական եւ քաղաքական (հին ու նոր) աշխարհագրութիւնը այնպէս մանրամասն եւ հիմնովին, որքան միայն հնար է. նա հաւաքել է Հայաստանում երբեւէ գտնուած բոլոր արձանագրութիւնները եւ որքան ջերմ արցունքներ է թափել հայի անցած-գնացած օրերի, հայ աւերակների վրայ»¹²:

Ալիշանը ԺԹ. դարի երկրորդ կէսի հայ երիտասարդ սերունդի պաշտելին էր: Նրա սքանչելի երգ-բանաստեղծութիւնները մշտապէս նրանց շրթերին էին: Երիտասարդութեան համար Ալիշանի գրքերը սուրբ մասունքներ էին, իսկ նրա պատմաաշխարհագրական գրքերով նրանք գիտելիքներ ստանալու հետ մէկտեղ դաստիարակուել են, սովորել են ճանաչել ու սիրել Հայաստան Աշխարհը:

Ալիշանի բանաստեղծական արուեստի ջերմ երկրպագուներից էր անուանի հրապարակախօս եւ գրականագէտ Գրիգոր Օտեանը: Իր ժամանակի հայ բանաստեղծների, մէջ, իրաւամբ,

¹¹ Վենետիկի Միթիթարեաններն իրենց աշխատութիւնները՝ նաեւ «Սիսուանը» հրատարակել են խոշոր գրամատէր, բարեգործ Մկրտիչ Սանասարեանի (1818-1890 թթ.) միջոցներով:

¹² Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, գրական յուշերի մատենաշար, է., 1974, էջ 13:

Օտեանի կուռքը Ալիշանն էր՝ իր վիպական քերթուածքներով եւ անաղարտ աշխարհարարով գրուած հոգեգմայլ տաղերով: Ալիշանի «Տխրունի»-ն Օտեանի մշտական ուղեկիցն էր, նրա գրպանի գիրքը: Այդ մասին Հր. Ասատուրն իր նշանաւոր յուշագրում պատմում է մի հետաքրքիր միջադէպի մասին, երբ 1866-ին Միդհաթ փաշայի յանձնարարութեամբ Օտեանը Ռումինիայի գահաժառանգ Կարոլոս իշխանին Վառնայից ուղեկցում էր դէպի Ռուսչուգ. «Երբ երկաթուղիի գնացքը Ռուսնուքի կայարանը կը հասնի,- պատմում է յուշագիրը,- իշխանին հետեւորդները իսկոյն վար կ'իջնեն վակոններէն, իսկ Կարոլոս հինգ վայրկեանի չափ կ'ուշանայ: Այս յապաղումին Օտեան տեղի տուած էր ակամայ: Վառնայէն նամբայ ելլելէ ետքը, միջոց մը խօսակցած էր գահաժառանգին հետ: Երբ նիւթերը սպառէր էին, Նահապետի «Տխրունի»-ն գրպանէն հանելով՝ սկսէր էր կարդալ: Իշխանը ուզած էր հասկնալ, թէ ի՞նչ է կարդացածը եւ ինք խօսած էր անոր հայ քերթողին վրայ, որուն մէկ բանաստեղծութիւնը սկսէր էր քերականցի թարգմանել: Ատիկա «Տխրալոյս պատանեակն» էր՝ գմայելի հատուած մը, զոր շատ կը սիրէր ինք: Իշխանը հիացումով ունկնդրէր էր: Երբ կառախումբը Ռուսնուգ հասէր էր, թարգմանութիւնը տակաւին չէր աւարտած, եւ Կարոլոս խնդրէր էր, որ վերջացնէ, այնչափ գոհ էր մնացեր: Այդ եղած էր իրենց յապաղման պատճառը»¹³:

Աւ. Իսահակեանը ուսումնառութեան տարիներին, 1901 թ. Վիեննայից գալիս է Վիեննայի նախ Միսիթարեանների հարուստ գրադարանից օգտուելու, Իտալիան ճանաչելու եւ, որ ամենակարեւորն է, Նահապետին տեսնելու եւ նրա աջը համբուրելու ջերմ փափագով: Այդ ուղեւորութեան տպաւորութիւնների մասին անուանի գրողը բանաստեղծի նորանկատուութեամբ գրում է. «Ալիշանը եւ ուրիշները վաճառում, հին մատենագիրների, մագաղաթների ներշնչումով ստեղծել են մի հոգեկան, գաղափարական Հայաստան եւ ապրում են ու երգում այդ անգոյ հայրենիքում, որպէս իրականութեան մէջ, իրական Հայաստանում: Հայր Ալիշանը՝ նրա ոտները իրական երկրի վրայ էին, իսկ գլուխը հինգերորդ դարում, երազների մէջ առանց նիւթական աչքերով տեսնելու Հայաստանը, հոգով տեսաւ նա դարերի մշուշների մէջ թաղուած Հայաստանը, տեսաւ տարածու-

¹³ Հր. ԱՍԱՏՈՒՐ, Դիմաստուերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 92-93:

թիւններով հեռու վայրեր, այցելեց Հայաստանի ամեն մի կէտը, սիրեց, ապրեց ամեն մի հողի կտորը, շնչաւորեց աւերակները, գգուեց, հիացաւ նրանցով... Հայաստանը ոչ ոք այնպէս չգիտէ, ինչպէս նա, ոչ ոք այնքան չի սիրել, որքան նա, այս մեծ հայրենասէրը: Իրականութիւնը նրա գրչի տակ երազ էր դարձել եւ երազը՝ իրականութիւն»¹⁴:

Ղ. Ալիշանը բարեկամական եւ՝ նամակագրական լայն կապեր ունէր այդ շրջանի գիտնականների հետ, առանձնապէս մտերմիկ յարաբերութիւններ ունէր գերմանացի աշխարհագրագէտ, Արեւելքի պատմական աշխարհագրութեան հանճարեղ տեսաբան, Բեռլինի համալսարանի պրոֆէսոր Հենրի Կիպերտի (1818-1899 թթ.) հետ, որը յայտնի էր իր գծած «Պատմական Հայաստան» ատլասով:

1881 թռականին վենետիկում կայացաւ աշխարհագրագէտների համաշխարհային երրորդ կոնգրէսը, որտեղ Ալիշանը հանդէս եկաւ «Հայկական աշխարհագրութիւնը» գիտական ճառով: Իր ճառում ընդունում եւ ջերմօրէն պաշտպանում է ԺԹ. դարի 80-ականներին մեծ տարածում գտած այն տեսութիւնը, ըստ որի, մարդկային հասարակութեան զարգացման կարեւոր ազդակներից մէկը աշխարհագրական միջավայրը եւ աշխարհաքաղաքականութիւնն է:

Ղ. Ալիշանը աւելի քան 40 տարի հայոց պատմութեան եւ աշխարհագրութեան համար արժէքաւոր նիւթեր է հաւաքել իր նշանաւոր «Համապատում»-ներում: Նրա հաւաքած տեղեկութիւնների զգալի մասը ամփոփուել ու տեղադրուել են մեծածաւալ «Հայկարան»-ներում, որոնք կազմուած են ութ վիթխարի հատորներից: Իւրաքանչիւր հատորում մի քանի հազար մեծ ու փոքր նիւթեր են տեղադրուած, որոնց մէջ ամբարուած են պատմագիտական, աշխարհագրական, կրօնական, տեղագրական, աշխարհաքաղաքական, կենդանական ու բուսաբանական եւ այս կարգի այլ տեղեկութիւններ ու փաստագրութիւններ, որոնք տարբեր աւիթներով անուանի գիտնականն օգտագործել է իր բազմաբովանդակ աշխատութիւնները գրելիս: Այդ մասին հետաքրքիր գիտարկում ունի Մխիթարեաններից Սիմոն Երեմեանը՝ «Իր քաղած տեղեկութեանց մեծ մասը կը քովանդակուէին ստուարահատոր, մեծածաւալ «Հայկարաններու» մէջ. իր ապագայ գրքերու առադանքը ասոնց մէջ հաւաքելու համար,

¹⁴ Նոյն տեղը, էջ 218-220:

միայն իր ուժը եւ իր նիւթական փառքինը չէր քաւեր. միաբանութեան անդամները օգնութեան կը հասնէին. իր դասընկերներէն սկսեալ մինչեւ ուխտիս ներկայ ուսանողները՝ անդադար հայկաբաններու համար ընդօրինակած են տեղեկութիւններ, պատմութիւններ, գոր գրչագիր եւ տպագիր գրքերու մէջ կը գտնէր ինքն Հայր Ալիշանը¹⁵:

Մեծ է Ալիշանի գիտական ներդրումը նաեւ Հայ պատմիչների գրքերի հրատարակման ասպարէզում: Յատկապէս ուշագրաւ է «Սոփերք Հայկականք» գրական մատենաշարի 22 հատորիկները (1853-1861թթ.), որոնք լուսարանում են Հայ պատմիչների անտիպ գործերը՝ Վարդան վարդապետի «Հաւաքումն պատմութեան»-ը, Կամենիցի «Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ Հայոց տարեգիրք»-ը, «Նշմարք եւ նշխարք Հայաստանին», որտեղ ամփոփուած են Հայաստանի չէնքերի, բնակարանների հին ճարտարապետութիւնը ներկայացնող պատկերներ ու արժէքաւոր ծանօթագրութիւններ: «Ոչ մէկ Հայ,- գրում է Ա. Չոպանեանը,- կարելի է ըսել, չէ ցոյց տուած այդքան վիթխարի աշխատասիրութիւն մը՝ այդքան հարուստ ու փայլուն արդիւնքով մը պսակուած: Քսան հոգիի գործ կատարած է Ալիշան իր կեանքի ընթացքին մէջ, ամբողջ մատենադարան մը, ամբողջ աշխարհ մը թողած է մեզի, եւ Հայ պատմիչներու համար որ նոր կը սկսին ուսանիլ, զարգանալ ու կազմուիլ, եւ որոնք պէտք ունին իրենց ազգին ու Հայրենիքին վրայ իրենց խօսող տա՛մ ու ազնիւ ձայնի մը, չկայ աւելի կազդուրիչ, աւելի հրահանգիչ ու հրապուրիչ մատենադարան քան այն գոր Ալիշան կանգնած է»¹⁶:

1895 թուականին լոյս տեսաւ Ալիշանի «Հայրուսակ կամ Հայկական բուսարատութիւն» գիրքը, որտեղ հաւաքուել, դասդասուել ու գիտական լուսարանման են արժանացել Հայոց բնաշխարհի աւելի քան 3400 բոյսեր ու ծաղկատեսակներ՝ 150 պատկերազարդ նկարներով: «Հայրուսակ»-ը գիտական արժէք ունի նաեւ այն առումով, որ ներկայացնում է բոյսերի ու տեսակների հայկական անուանումների ընդարձակ ցուցակ՝ հարուստ ծանօթագրութիւններով¹⁷:

¹⁵ Նոյն տեղը, էջ 117:

¹⁶ Ա. ՉՈՊԱՆԵԱՆ, ԴԵՄԲԵՐ, Հ. 1, Փարիզ, 1924, էջ 91:

¹⁷ Սոյն գրքի վերաբերեալ «Ծաղիկ» պարբերականում քննադատական յօդուածներով հանդէս են եկել Արշակ Չոպանեանը եւ Նորայր Բիւզանդացին: «Աշ-

Նոյն թուականին հրապարակ իջաւ Ալիշանի «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց» աշխատութիւնը (Վենետիկ 1895թ.), որը նախապէս հատուած առ հատուած տպագրուել է «Բազմալէպ»-ում, որից յետոյ լոյս է տեսել առանձին տպագրութեամբ՝ կազմուած 522 փոքրադիր էջերից: Գրքը գրուած է աշխարհաբարով, պարզ ու մատչելի ոճով: Հրատարակութիւնը կատարուած է խնամքով, մաքուր ու գեղեցիկ: Գրքի մէջ դրուած են 10 պատկերներ: «Հին հաւատք»-ը ստեղծուել է մեծ գիտնականի համբերատար ու տքնաջան աշխատանքի շնորհիւ: Նա հաւաքել եւ ժամանակագրական կարգայնութեան հաշուառումով գիտական անթերի մշակուածութեան է հասցրել այն բոլոր տեղեկութիւնները Հայոց Հին հեթանոսական կրօնի մասին, որոնք սփռուած են եղել Հայ եւ օտար պատմագրութիւններում եւ մատենագրութիւններում: Գրքի վերաբերեալ ընդարձակ գրախօսականով հանդէս է եկել Լէոն, մասնաւորապէս, մատնանշելով «հետեւեալը»՝ «Տաղանդաւոր գիտնականը, ինչպէս եւ իր միւս գործերի մէջ ցոյց է տալիս մի զարմանալի աշխատասիրութիւն. նա հաւաքել է այն բոլորը, ինչ որ գրի միջոցով հաղորդուած է ժողովրդի հաւատալիքների, աւանդութիւնների մասին եւ գեղեցիկ ու հմտալից բացատրութիւններ է տուել նրանց: Նա կարողացել է որոշել, թէ ինչ տեսակ պաշտօն էին մատուցանում հին հեթանոսական ժամանակներում քնութեան, երկնքի լուսատուներին, կենդանիներին, հրէշներին, ոգիներին, դիւցազուններին»: Ընդունելով, որ Հին Հայաստանը հաւանաբար հետեւել է պարսկական մագդեզական կրօնին, Ալիշանը մի առանձին գլուխ նուիրել է Զենդ-աւեստային, փորձել է ամփոփ ձեւով ներկայացնել պարսկական կրօնի էութիւնը, աւելուքները, պաշտամունքները: «Դա մի աշխատութիւն է, գրում է Լէոն, որի նմանը մինչեւ այժմ չի եղել մեր մէջ:

խատութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար, գրում է Զոպանեանը,՝ երբ այս գեղեցիկ հաւաքածոն ընկէն յետոյ՝ պատմական, ուղեւորական, քառահաւաքական գործերու մէջ գտնուած բոլոր քուսական հայ քառերուն, հեղինակը հաւաքածոն գրպանը դնէր ու կ'երբար գաւառները եւ անոնց նշտութիւնն ստուգէր ժողովրդին բերնէն իսկ՝ ուր անոնք կենդանի են դնո: Գործը այսպիսով ոչ միայն անբաւական եղած է, այլ բոլոր սխալներովն ալ լեցուն, որոնք անխուսափելի են այս տեսակ աշխատութեան մէջ, աղբիւրներէն իսկ փոխ առնուած սխալներ եւ նոյնիսկ ձեռագիրներէ սխալ ընդօրինակութեան սխալներ...» (Տես՝ Ծաղիկ, Կ. Պոլիս, 1895, թիւ 10, յուլիս 1, էջ 368):

Մանաւանդ հետաքրքիր են այն համեմատութիւնները, որ անում է հեղինակը Զենդ-աւեստայի եւ մեր լեզուի քառերի մէջ»¹⁸:

Ալիշանի գիտական վիթխարի ժառանգութեան ուսումնասիրութեան եւ նրա բազմաթանր գիտական գործունէութեան շըրջանակներից յանրաւի դուրս է մնացել մանկավարժական գործունէութեան ընդհանուր, առ այսօր ուսումնասիրուած չեն նրա մանկավարժական հայեացքները, լուսարանուած չեն մանկավարժական ընդթի նրա ստեղծագործութիւնները, ըստ ամենայնի ներկայացուած չէ Մուրադ Ռաֆայէլեան վարժարանում նրա ծաւալած կարճ, սակայն բեղուն ուսուցչական գործունէութիւնը: Ալիշանը իրրեւ ուսուցիչ եւ դպրոցավար մնացել է միայն իր ժամանակակիցների եւ իր պաշտելի սաների յիշողութիւններում եւ յուշագրութիւններում: Կարծում ենք, որ Ալիշանի մանկավարժական հայեացքների լուսարանումը վաղ թէ ուշ կը գտնի իր արժանի հետազոտողին, որը ոչ միայն կը լրացնի ու կ'ամբողջացնի նրա գիտական գիմանկարը, այլեւ մի նոր եւ իմաստալից կողմով կը բացայայտի հայ ժողովրդի Նահապետին՝ իրրեւ մանկավարժ, ուսուցիչ, դաստիարակ եւ դպրոցավար:

Արդ, բացի գրական, գիտական եւ հոգեւոր գործունէութիւնից Ալիշանը զբաղուել է նաեւ ուսուցչական գործունէութեամբ: Իր կեանքի երկու տասնամեակները նա նուիրել է դըպրոցին, պատանիների դաստիարակութեան ու կրթութեան հայապահպանման գործին: 1841-1850, 1858-1861, 1866-1872 թուականները Ալիշանի ուսուցչական գործունէութեան տարիներն են, երբ նա եռանդուն աշխատանք է ծաւալել Վենետիկի Ռաֆայէլեան եւ Փարիզի Մուրադեան վարժարաններում՝ իրրեւ ուսուցիչ, դաստիարակ եւ դպրոցավար: Այս տարիներն Ալիշանի համար կարող էին լինել նաեւ փառքի տարիներ. մի բան, որին նա մնաց անհաղորդ իր ողջ կեանքի ընթացքում: Միաբանութիւնը բազմաթիւ անգամ նրան առաջարկել էր արբաժօր պաշտօնը, սակայն նա երբեք չընդունեց այդ առաջարկութիւնը՝ գերադասելով զբաղուել իր սիրած գործով: Երբ 1876 թուականի մայիսին վախճանուեց արբաժայր Գէորգ Հիւրմուզեանը, միաբանութիւնը միահամուռ ցանկութիւն յայտնեց Մխիթար արբաժօր գահաթոռին տեսնել Ալիշանին: Այս անգամ նոյնպէս նա հրապա-

¹⁸ ԼԷՌՅ, Նրկերի ժողովածու, 9-րդ հատոր, է., Խորհրդային գրող, 1989, էջ 31:

րակաւ հրաժարուեց հետեւեալ առարկութեամբ՝ «Գրիչս ձեռքէս մի՛ առեմ»:

Իր համեստ, ազնիւ եւ մարդասէր բնաւորութիւնը միահիւսուելով բնատուր տաղանդին, հանճարին, սուր մտքին եւ անվրէպ յիշողութեանը, արարչագործուեց ոչ միայն տաղանդաւոր գիտնականը, բանաստեղծը, մատենագիրը, այլ նաեւ աննման ուսուցիչը, դաստիարակն ու դպրոցավարը:

Յայտնի է, որ Մխիթարեաններն առանձնապէս ուշադրութիւն չեն դարձրել վարդապետ-ուսուցիչների մասնագիտական պատրաստութեան վրայ. դա կարելի է բացատրել հետեւեալ կերպ. նախ՝ խուսափել են Փինանսական լրացուցիչ ծախսերից, երկրորդ՝ բաւարարուել են միայն իրենց պատրաստած վարդապետ-ուսուցիչներով: Այդ առիթով «Հայրենիք»-ը գրում է. «... պէտք է սակայն, որ ինքը մասնագետ ըլլայ դպրոցական խնդիրներու մասին, քանի որ իրմէ կը բխի ուղղութիւնը, իր ձեռքով կը կատարուի վերին հսկողութիւնը, ուսումնապետութիւնը եւ այլն: Արդ կրնանք ըսել, որ հատ մը միաբան չի կայ, որ սորված ըլլայ դասաւանդութեան արհեստը, հատ մը չի կայ, որ մանկավարժ ըլլայ»¹⁹: Թէպէտ այս գործում անձնութիւններ, եռանդը, ներքին մղումը կարեւոր գործօններ են, սակայն գլխաւորը մասնագիտական կրթութեան ապահովումն է: Մինչդեռ միաբանութիւնը շատ վարդապետների գործուղել է եւրոպական երկրներ՝ աստուածաբանութեան մէջ կատարելագործուելու նպատակով, կարելի էր այդպիսի քայլ կատարել նաեւ մանկավարժութեան մէջ մասնագիտանալու ուղղութեամբ: Այս դէպքում իրենք բաւարարուել են իրենցով, այսինքն սահմանափակուել են միաբանութեան մանկավարժական փոխանցող փորձով ու գիտելիքներով:

Ալիշանը բնատուր, աստուածաշնորհ մանկավարժ էր. նա իր սաներին տալիս էր ազգային դաստիարակութիւն՝ նրանց միտքն ու հոգին տոգորելով հայրենասիրական, ազգասիրական ջերմ գգացմունքներով: Իր շնորհաշատ սաների յիշողութիւններում ու բնութագրութիւններում Ալիշանը ներկայացուում է իրբեւ վառ անհատականութիւն եւ խոշոր դէմք Մուրադ Ռաֆայէլեան վարժարանում, որը զգալի ազդեցութիւն է թողել սովորողների բարոյական նկարագրի ձեւաւորման վրայ, առաջին հերթին

¹⁹ Հայրենիք, թիւ 878, յուլիս, Կ. Պոլիս, 1894:

ձգտել է նրանց մէջ ամուր պահել ազգային ոգին եւ հայրենիքի սէրը: Իր յիշողութիւններում Արփիար Արփիարեանը մատնանշում է. «Կը յիշեմ զինքը խոհուն, մտածող, միշտ խորասուզուած իր աշխատութիւններուն մէջ, քայց միշտ սրտի տէր, միշտ յիշող, թէ այդ տղաքներն յանձնուած են իր խնամքներուն, անոնց միտքը, անոնց սիրտն իսկ պիտի կրթէ ու ազնուացնէ եւ անոնց կեանքն ալ, առողջութիւնն ալ իր խնամքներուն յանձնուած են: Եւ ահա, կը մոռնայ անցեալն ալ, պատմութիւնն ալ, ապագան ալ, ամէն ինչ, եւ իր ժամերուն մեծ մասը կը գոհէ այդ տղաքներուն, առանց տրտուիչի մը, առանց գանգատի մը, այլ ընդհակառակն, ուրախութեան եւ գոհութեան զգացումներով կը կատարէ ինչ որ ուրիշներուն պարտականութիւնն էր եւ ոչ տեսչին»²⁰:

Ալիշանի ողջ կեանքը կարելի է բացորոշել երեք բառի մէջ՝ Սէր, Երգ, Աղօթք: Նրա սիրոյ աղբիւրը Աստուածն էր ու Հայրենիքը: Սերաստացու նման Ալիշանը նոյնպէս հայրենասէր էր, նուիրեալ եւ ազգասիրութիւնը ներդաշնակուրել էր կրօնական իր համոզմունքներին: Կրօնը Ալիշանի համար նոյնպէս համոզմունք էր, հաւատամք, ազգութիւնը՝ ցեղային պատկանելիութիւն, որ արեան օրէնքով նոյնքան բարձր գաղափարախօսութիւն է, որից դուրս դժուար թէ լինի Ալիշանի պէս վիթխարի անհատականութիւն՝ «Կրօնք եւ ազգասիրութիւն իրարմէ չեմ կրնար բաժանել, խոստովանում է նա, չգիտեմ, թէ ազգատեաց ո՞ր պէս կրնան մտնել յարմայութիւն մեծ երկնից»: Սակայն «կրօնքի եւ ազգասիրութեան» հետ մէկտեղ նրա սրտում եւ հոգւում տեղ են ունեցել նաեւ մանուկները, որոնց հետ երգել ու զուարճացել է հոգեզմայլ ծերունին՝ մոռանալով իր հանճարեղ մեծութիւնը: Հէնց այստեղ պիտի որոնել ու գտնել դաստիարակութեան ալիշանեան արուեստի գաղտնիքները: Մանկութիւնը սիրելով, նրանց անմեղութեամբ հմայուած՝ ինքն էլ սիրում էր մանկանալ՝ վերառաքելու համար իր հոգու եւ մտքի կայծերը: Ահա թէ ինչու Ալիշանը իր հոգու գեղեցկութիւնները, իր հոգեթով զգացմունքները գեղազիտական բարձր վարպետութեամբ շուայօրէն նուիրել է մանուկներին իր նշանաւոր «Նուագքներ»-ում՝ հրատարակելով «Առ մանկունս նորամուտս յաշխարհ», «Օրհնեցէք մանկունք գտէր», «Թոյլ տուք մանկուոյր

²⁰ Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում... էջ 75-76:

գալ առ իս», «Ի մանուկս, գրօսներով ի դաշտի», «Առ Ս. մանուկն Այոսիոս»²¹ էքնաղ բանաստեղծութիւնները:

Ալիշանի ստեղծագործութիւնները տողորուած են վառ հայրենասիրութեամբ: Նրա ստեղծագործութիւնների եւ բանաստեղծութիւնների ընտրանի հատուածներ արդէն մէկ դարից աւելի է, ինչ մտել են դպրոցական դասագրքերի մէջ եւ դարձել են հայ պատանիների եւ երիտասարդութեան մէջ հայրենասիրութեան եւ ազգասիրութեան ոգի ներշնչելու գրական գեղեցիկ նմուշներ:

Ալիշանի մանկավարժական, խոհափիլիսոփայական գաղափարները կրթութեան, դաստիարակութեան, ազգասիրութեան, մարդասիրութեան, ինքնաճանաչողութեան, առաքինութիւնների, ազգային դաստիարակութեան թերութիւնների մասին արտայայտած մտքերն այսօր էլ ունեն արդիական հնչեղութիւն, չեն կորցրել իրենց համն ու հոտը. դրանում համոզւում ենք, երբ անդրադառնում ենք նրա «Ամսոց բնական նշանները», «Թէ ով է տղոց ամէնէն սիրելի, զօրաւոր եւ հարկաւոր վարպետը», «Ամենահարկաւոր ուսմունք», «Ծանիր գրեզ», «Ազգային յատուկ դաստիարակութիւն», «Ազգասիրութիւն», «Ազգային պակասութեանց կամ կատարելութեանց վրայ», «Ազգային պակասութիւն մը, որ առաջադիմութեան միջոցները կ'արգելէ» եւ այս բնոյթի նրա միւս իմաստասիրական ու բարոյագիտական յօդուած-գրոյցներին, որոնք յաւերժ կը մնան համաժամանակեայ՝ որպէս դարերի հետ քայլող հայրենասիրութեան եւ ազգասիրութեան կենդանի յուշարձաններ:

Միանգամայն իրաւացի էր Եղիա Տեմիրճիպաշեանը, երբ գրում էր. «Ազգային ամենաբարձր հեղինակաց մին է Հ. Ղևոնդ Մ. Ալիշան, անդամ Վեցետիկոյ Միփաքեան միաբանութեան: Իբրեւ բանաստեղծ-մատենագիր ապա՛հն կը գերազանցէ Հ. Արսէն Բագրատունին. իսկ իբր հայրենասէր մատենագիր, ախոյեան չունի բոլոր միաբանութեան մէջ: Կը գուշակեմ, թէ կոնակն Հոռոմաց եւ երեսն Արեւելք, Հայաստան դարձուցած կը նստի վանքին մէջ լուսատեմն եւ հայրենատեմն Ալիշան...»²²:

²¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, «Նուագը», հատ. Ա (Մանկունի), էջ 111, 113, 73, 66, 79:

²² Հատընտիր ընթերցումով, ընտանեաց եւ դպրոցաց համար, Մշակ (Ե. Տեմիրճիպաշեան), Կոստանդնուպոլիս, 1880, էջ 19:

ԺԹ. գարի 50-60-ական թուականներին հայ իրականութեանը բնորոշ են եղել հայրենասիրական, մարդասիրական եւ ազգային-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կեանքը վերափոխել ու նոր դադափարներ, որոնք տարբեր կողմերից շօշափել են ժողովրդի լուսաւորութեան, ազգային ինքնորոշման եւ նրա անկախութեան հարցերը: Հայ առաջադէմ մանկավարժական միտքը չէր կարող յետ մնալ այդ համընդհանուր շարժումից: Ազգային գարթօնքի այդ բեկումնային շրջանում անհաղորդ չմնացին նաեւ հոգեւոր դասի առաջաւոր ներկայացուցիչները, որոնք իրրեւ լուսաւորութեան ֆահակիրներ, անհաշտ պատերազմ յայտարարեցին տգիտութեանն ու խաւարին: Այդպիսին էին Ալիշանը, Խրիմեանը, Ներսէս Վարժապետեանը, Կոմիտաս Վարդապետը եւ շատ ուրիշներ:

«Ազգասիրութիւն» յօդուածում Ալիշանը շարադրել է իր նկատառումները «ազգ» եւ «ազգասիրութիւն» հասկացութիւնների մասին, որը կարեւոր է ինչպէս նրա հասարակագիտական, սոցիալ-քաղաքական ու փիլիսոփայական հայեացքների բացայայտման, այնպէս էլ ազգային դաստիարակութեան եւ կրթութեան առանձին հարցերի ճիշտ լուսարանման առումով:

Ինչ էր հասկանում Ալիշանը «ազգ» եւ «ազգասիրութիւն» ասելով: Այս հարցադրմանը նա տալիս է պարզ եւ յստակ բացատրութիւն. «Ազգասիրութիւնը երկու բառ է, երկու բան է, կէտը՝ կաւ, կէտը՝ կրակ: ...Ազգն է այս կաւը, ազգն է միութիւն այնքան մարդկանց, որ մէկ նահապետէ մը առաջ եկած են, մէկ հայրենի լեզու ունին, նման բնաւորութիւն ունին եւ շատ հեղ (անգամ Շ.Ո.) նոյն կրօնք, նոյն օրէնք, նոյն վիճակ: Ասոնց պարտքն է, որ սիրեն մէկգմէկ, կամ բոլոր զանոնք, որ ազգ բառով կ'իմացուի. այս է ազգասիրութիւնը»:

Ալիշանը համամիտ չէր այն մտածողներին, ովքեր փորձում էին ազգասիրութիւնը հակադրել մարդասիրութեանը, մարդուն՝ հայրենիքին, հայրենիքը՝ աշխարհին՝ յայտարարելով, որ լաւ մարդու համար ողջ աշխարհը հայրենիք է: Ալիշանին խորթ էր աշխարհաքաղաքացիութեան փիլիսոփայութիւնը: Իրեն յատուկ վճռականութեամբ եւ ներքին զայրոյթով յայտարարում էր, որ իր ազգը չսիրողը երբեք մարդասէր չի լինի, քանզի մարդասիրութիւնը ընդհանուր հասկացութիւն է, իսկ ազգասիրութիւնը՝ մասնաւոր, հետեւաբար՝ «Մարդասիրութիւնը կը սորվեցնէ զամէն մարդիկ սիրել, վասնզի մեզի նման են, ազգասիրութիւնը զազգայինները աւելի սիրել կը սորվեցնէ, վասնզի աւելի նը-

ման է մեզի: Ուրեմն մարդասիրութիւնը աւելի կը հաստատէ զազգասիրութիւնը, քան թէ կը վերցնէ... Մեր ընտանիքը եւ բոլոր մարդկութիւնը սիրելու մէջ ալ մէկ աստիճան մը կայ, որ է ազգը: Ուրեմն թէ որ մարդասիրութիւնը պարտք է, եւս առաւել եւ մօտիկ պարտք է ազգասիրութիւնը...: Ըլլանք մարդասէր, բայց չփակչինք շողոփորթի կամ հացկատակի պէս ազգի մը հետեւ ու առնունք անցնինք անոր ըրածը չրածը գրուցելու, խենթութիւններն ալ խելօժութեանցը հետ պաշտելու»²³: Ազգասիրութեան զրտեւորման լաւագոյն միջոցը ազգային լեզունն է: Այնտեղ, որտեղ լեզուն մնացել է, դեռ ազգասիրութիւնն էլ կայ, այնտեղ, որտեղ ազգերը բոլորովին լեզուակորոյս են եղել, այնտեղ նաեւ ազգասիրութիւնը բոլորովին կորածի պէս բան է գրեթէ: Սա երկաթեայ օրէնք է, մանաւանդ աշխարհասփիւռ հայութեան համար: Լեզուն ազգային մտածողութեան ձեւն է, արտաքին հայեացքից թւում է, որ լեզուն սովորական, բնական երեւոյթ է, մինչդեռ լեզուի զօրութիւնը գերբնական է, արտերեւոյթային է: Անկարելի է, որ Ֆրանսիացին, անգլիացին, գերմանացին եւ այլ ազգեր, նոյն բանը նոյն եւ նման կերպով մտածեն ու բացատրեն. «Թէ որ մէկը իր ազգին լեզուն չգիտնայ, գրում է Ալիշանը, ու օտար լեզու մը իր ծնողացմէ առած բանեցնէ, կրնանք ըսել, թէ այն լեզուին տէրը եղող ազգին նման գաղափարներ կ'ունենայ, քան թէ իր ազգին, անոր համար ալ անտարբեր կամ պաղ կ'ըլլայ իր ազգին վրայ. այս անտարբերութիւնը կը նմանի խլին ալանջին, որ քնարին ձայնը եւ կատուին միաւելը հաւասար կրնայ սեպել: Լեզուն կորսնցնելէ ետեւ եւ մանաւանդ անոր հանդէպ անհոգ ըլլալէն ետեւ մէկալ ազգային սովորութիւնք եւ յիշատակք եւ նշանք շուտով կը կորսուին, ուրեմն ազգասիրութեան մեծ եւ խիստ մեծ օգուտ կ'ընէ ազգին լեզուն»²⁴:

Մարդու եւ հասարակութեան զարգացման գործում դաստիարակութեան եւ կրթութեան դերի ու նշանակութեան հարցերը կարեւոր տեղ են զբաղեցրել Ալիշանի մանկավարժական ստեղծագործութիւններում: Հանգամանօրէն քննութեան առնելով դաստիարակութեան բովանդակութեան, նպատակի ու խնդիրների հիմնահարցերը՝ Ալիշանը զարգացրել է մի շարք ուսանելի ու

²³ Ղեւոնդ Ալիշան, Երկեր, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան 1981, էջ 177, 176, 175:

²⁴ Նոյն տեղը, էջ 184:

հետաքրքիր մտքեր: Նա դաստիարակութիւնը դիտարկում է իր-
րեւ «ժողովրդեան ամէնէն մեծ եւ հարկաւոր բարիքը»:

Դաստիարակութիւնը այն ժամանակ միայն արդիւնաւէտ
կը լինի, երբ դաստիարակուողի պէտքերին պատշաճ եւ բնաւո-
րութեանը համապատասխան տրուի. «Դաստիարակութեան վախ-
ճանն ամէն ազգի համար ալ նոյնն է,- գրում է Ալիշանը,-
բայց վախճանին հասնելու միջոցներն կրնան տարբեր ըլլալ
եւ պէտք է, որ ըլլայ, վասնզի ամէն ազգ նոյն մարմին եւ
նոյն արիւն ունի, բայց ոչ նոյն խառնուածք եւ նոյն բնաւո-
րութիւն: Եւ ինչպէս բնական ախորժակք գտնաւոր եմ մարդ-
կանց մէջ, գտնաւոր եմ նաեւ բարոյականք, եւ ինչպէս որ
ըստ ախորժակաց կը գտնաւորենք բնական կենաց սնունդն,
այնպէս ալ գտնաւորենք է բարոյական կենաց սնունդն, որ է
դաստիարակութիւն կամ կրթութիւն»²⁵:

Ալիշանը չի բացառում այն իրողութիւնը, որ քաղաքակըր-
թութիւնը տարբեր ժողովուրդների մէջ զարգացման տարբեր
աստիճանի վրայ է գտնուում: Ինչպէս Ն. Զօրայեանը, Ալիշանը
նոյնպէս կարծում էր, որ այդ տարբերութիւններն ամենեւին էլ
պայմանաւորուած չեն ժառանգական, կլիմայական եւ աշխարհա-
գրական գործօններով: Զարգացման տարաստիճան մակարդակնե-
րը գլխաւորապէս պայմանաւորուած են ժողովուրդների պատ-
մութեան մէջ տեղի ունեցող պատմական իրադարձութիւններով,
սոցիալ-տնտեսական եւ ազգային-քաղաքական յարաբերութիւննե-
րով եւ այլ գործօններով: Դրանց փոփոխութեամբ եւ առաջադի-
մութեամբ հնարաւոր է փոխել նաեւ դաստիարակութեան եւ կըր-
թութեան զարգացման բնթացքայնութիւնը եւ հետզհետէ հասնել
զարգացման այն աստիճանին, որին հասել են աշխարհի քաղա-
քակիրթ ժողովուրդները: Բոլոր ժամանակներում էլ եղել եւ ա-
ռաջնային խնդիր է դարձել մշակոյթների եւ գաղափարաբանու-
թիւնների ազդեցութիւնների եւ փոխազդեցութիւնների հարցը:
Գիտութիւնը այս փաստը չի ժխտում: Պետականութիւնը եւ ան-
կախութիւնը կորցրած հայութիւնը, բնականաբար, նոյնպէս հա-
ղորդակից պիտի լինէր այլ ժողովուրդների մշակոյթին, նրանց
կենսքին, աւանդոյթներին եւ սովորոյթներին: Ընդունելով այս
ճշմարտութիւնը՝ այնուամենայնիւ հայ առաջադիմական միտքը
միանգամայն մերժում է մեխանիկական, առանց քննադատական,
ստեղծագործական մօտեցման, չտեղայնացուած, օտարածին փոխ-

²⁵ Նոյն տեղը, էջ 156-157:

առումներն ու ազդեցութիւնները: Այդ մասին Ալիշանն ունէր իր ուրոյն տեսակէտը. «...ամէն ազգ զանազան բնաւորութիւն եւ ազգային ոգի մը ունի եւ ինչպէս զանազան լեզու ունեցող՝ զանազան քաջատրութիւն ունին, գրեթէ այսպէս ալ զանազան կերպ ունին ըմբռնման եւ մտածման: Եւ ինչպէս մտածմունքին տարբեր է, այսպէս ալ՝ մտածմունքն հաղորդելու եւ ըմբռնելու կերպն քանի որ այս զանազանութիւնս կայ օտարի կրթութիւնն կամ քիչ կամ ոչինչ կը յաջողի, կամ կըրթուողն իր ազգային ոգին կը կորսնցնէ: Միթէ՞ մեր ազգին խորանշան կերպարանաց զանազանութեան չափ չկայ մեր եւ անոնց ոգւոյն մէջ ալ զանազանութիւն մը, միթէ՞ հայերն, ամէն բան կորսնցնելով, իրենց ազգային ոգին ալ բոլորովին կորուսեր են, որն որ անկարելի է կորսնցնել, քանի որ կայ ազգային լեզու, ազգային աւանդութիւն, ազգային ծէս եւ արեւելեան գգացմունք մը»²⁶:

Անուանի գիտնականը հայ ուսուցիչներին եւ դպրոցի պատասխանատու աշխատողներին յորդորում էր օտար կրթութեան փոխարէն պատանիներին ուսուցանել «...գնանապարհ, գոր կոխեցին աշակերտք Մեսրոպաց եւ Սահակաց եւ Ներսէսի, գորոց գաթոնն ունիք»²⁷: Իր խօսքն ու պատգամները համոզիչ դարձնելու համար նա շատ յաճախ դիմում է նաեւ այլ միջոցների: Այսպէս գեղարուեստի վարպետութեամբ կերտած իր ստեղծագործութիւնների միջոցով, նա ընթերցողին տանում էր դէպի վշտով ու արցունքով հեղեղուած պատմական անցեալը, ուր հայ ժողովուրդը անդառնալի կորուստների հետ ունեցել է նաեւ յաղթանակի հերոսալի էջեր: Նա մատնանշում էր պատմական այն ախուր փաստերը, երբ օտարները թշնամի դարձած երբեք չեն խնայել հայերին, քանդել են նրա հայոց աշխարհը, բնակեր արել նրա տունն ու շէնքը, դարեր շարունակ ժողովրդին մատնել են պանդխտութեան ու գաղթականութեան: Այս հարցում նրա վերջնական պահանջը հետեւեալն էր. «Օգտակար կրթութիւնն պէտք է առնուլ պատուաստի պէս մեր քնութեամբ վրայ, չէթ մեր քնութիւնն անոր վրայ պատուաստել...: Ուրեմն ազգերնու յատուկ կրթութիւն տուողն ըլլայ ազգային, օտարներն մեզի կերպեր ցուցնեն. անոնք մեզի լոյս տան, քայց հայու ձեռքն

²⁶ Նոյն տեղը, էջ 160:

²⁷ ԵՐԵՄԵԱՆ Հ. Ս., «Հայ միտքը», էջ 26:

ըլլայ ջահակիրն, դժուարին արեաց մէջ մեզի ծովացոյց ըլլան, քայց նահապետն մեզնէ ըլլայ»²⁸:

Ի շարս բազմաթիւ հարցերի Ալիշանը անդրադառնում է նաեւ ազգային դաստիարակութեան թերութիւնների բացայայտման եւ դրանք ծնող պատճառների պարզաբանման խնդիրներին: Որո՞նք են ազգային դաստիարակութեան թերութիւնները եւ դրանք ծնող պատճառները: ԺԹ. դարի 40-50ական թուականներին, երբ զգալի տեղաշարժեր էին կատարուել լուսաւորութեան ու կրթութեան ոլորտում, այսօրինակ հարցադրումը մանկավարժութեան մէջ սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող հիմնահարց էր, որին տարբեր աւիթներով եւ տարբեր մեկնաբանութիւններով անդրադարձել են այդ շրջանի առաջադէմ մտածողները: Այս հարցին ծաւալուն մեկնաբանութիւններով անդրադարձել է նաեւ Նիկողայոս Զօրայեանը՝ 1848 թուականին հրատարակելով «Նըկարագիր ազգային դաստիարակութեան կամ ազգային դաստիարակութեան գլխաւոր թերութիւնները» գիրքը: Ղ. Ալիշանը 1849 թուականին «Բազմավէպ»-ի թիւ 11-ում հանդէս է գալիս «Ազգային պակասութիւն մը, որ առաջադիմութեան միջոցները կ'արգելէ» յօդուածով, որտեղ իրատեսօրէն եւ բոլորովին նոր մօտեցումով եւ այլ տեսանկիւնից է քննարկել դպրոցի եւ ազգային դաստիարակութեան մէջ արմատ ձգած թերութիւնները, մատնանշել դրանց առաջացման պատճառները եւ յաղթահարման ուղիները: Ալիշանի կարծիքով ազգի յետամնացութիւնը ոչ այնքան արտաքին պատճառների, որքան աւելի խոր ներքին պատճառների հետեւանք է. «Վասնզի,- գրում է նա,- հիմայ փորձով կը տեսնամք, որ քանի մը տարիէ վեր ազգերնիս կը ծաղկի, ոչ քաղաքական վիճակը փոխելով եւ ոչ ալ հարստանալով...: Կը մնայ, որ իրմէ ունենայ ներքին պատճառ մը, որ իր կարողութիւնը իր նարտասանութիւնը արգիլէ, եւ իր հոգելից ետանդը դարձնէ ուրիշ քանի մը վրայ...: Տաղանդաւոր ազգ մը, ինչպէս մերը, երբ որ քաղաքական եւ քանական զարգացման անհոգ է, պէտք է, որ իր մտաց եւ ջանքին ուրիշ զբաղմունք մը գտած ըլլայ»: Ուշադրաւ է այն, որ Ալիշանը, լինելով իրապաշտ մտածող եւ ճշմարիտ ազգասէր, ազգային մտածողութեան, ազգային բնաւորութեան եւ հոգեբանութեան մէջ տեղ գտած թերութիւնները չէր գտնում ազգային դաստիարակութեան մէջ առկայ թերութիւններից. դրանք նա դի-

²⁸ ՂԵՒՈՆԻ Ա.ԼԻՇԱՆ, Երկեր, Երևան, 1981, էջ 162:

տարկում էր սերտ կապի մէջ: Այս տեսակէտից դաստիարակութեան թերութիւնների առաջացման բուն պատճառներից մէկը նա համարում էր մեզանում արմատացած չափազանց շահասիրութիւնը, գիւրակեցութիւնը՝ հանդերձ կծծիութեամբ «...իր ուժը ծախած է շահու համար, շահը՝ դիւրակեցութեան համար: Ասոնցմով փաղափականութիւնը եւ քանականութիւնը ծաղկեցնել չէ կրցած, վասնզի անոնց միջոցը, որ են ստակ եւ եռանդն սրտի, ուրիշ քաներու ծախսեր է»²⁹: Այսպէս, Ալիշանը բոլոր չարիքների սկիզբը համարում էր նախանձը, ազահութիւնը, նիւթատենչութիւնը, շահասիրութիւնը, անհանդուրժողականութիւնը, անտարբերութիւնը եւ այլ արատաւոր յատկութիւններ, որոնք յատկապէս ազգակործան են պետութիւն եւ անկախութիւն չունեցող, օտար կայսերապետութիւնների իշխանութեան տակ ապրող ազգային փոքրամասնութիւնների համար: Յայտնի է, որ հայերը մասնաւոր սէր եւ յաջողութիւն ունեն առեւտրի ասպարէզում: Հանրայայտ ճշմարտութիւն է, որ առեւտուրը ոչ միայն տէրութիւնների զարգացման, այլեւ անհատ մարդկանց հարստացման կարեւոր միջոց է նաեւ: Թերեւս սա է պատճառը, որ շատ ազգերի պէս, հայերի համար նոյնպէս վաճառականութիւնը ցանկալի բնագաւառ է եղել: Ալիշանը հիանալի գիտէր այս բոլորը, նա քաջ գիտակցում եւ արժեւորում էր վաճառականութեան դերն ու բերած օգուտները, բայց միւս կողմից էլ լաւ էր տեսնում դրա հակառակ երեսը. «...վաճառականութիւնը մայր քարգաւառանց կ'ըսուի, մեզի ի՞նչ քանի մայր եղեր է: ...Հայոց տէրութիւնը բոլորովին վերցուելէն վերջը կէս հազար տարի է հայոց վաճառականութեան տէրութիւնը միշտ քանուկ մնացեր է: Վասնզի վաճառականութեան փաղցր աղբեր (աղբիւր՝ Շ. Ո.) քով շահասիրութեան լեղիահամ աղբիւրն ալ վազելով, խառնուեր ջուրը դառնացուցեր է, անարգ շահասիրութիւն մը տիրեր է ձեռաց եւ մտաց»³⁰: Շահը շահ է բերում. այս սկզբունքն էր գերիշխում: Ալիշանը միանգամայն համամիտ էր յոյն փիլիսոփայ եւ բարոյագէտ Պլուտարքոսի (40-125թթ.) այն մտքին, որ հարստութեան բերած բարեկեցութիւնը առանց հանդիսատեսի ու վկայի վերածւում է ոչնչի, եւ երբ հարստութեան վրայ ոչ ոք չի նայում եւ դրանով չի յափըշտակւում, ապա այն դառնում է կոյր ու մութ, մինչդեռ այլ է

²⁹ Նշ. աշխ., էջ 189- 199:

³⁰ Նշ. աշխ., էջ 190-191:

բարեմտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, ճանաչումը այն ամէնի, ինչը շրջապատում է մարդուն եւ նրանից պահանջում է մտքի աշխատութիւն եւ քաղցր յոգնութիւն. «...այս ամէնը, մինչեւ իսկ աննկատ մնալով բոլոր մարդկանցից, լուսաւորում է սեփական լոյսով եւ հոգում ստեղծում է մեծ պայծառացում ու մի բերկրամբ, որը մօտ է հոգուն եւ ինքն իրեն, քանզի հոգին ձգտում է քարուն՝ անկախ նրանից տեսնու³¹մ է դա որեւէ մէկը, թէ թափուն է մնում բոլոր աստուածներից ու մարդկանցից: Այդպէս են հոգին հրապուրում առափնեութիւնը, ճշմարտութիւնը, մաքեմատիկական գիտութիւնների՝ երկրաչափութեան ու աստղագիտութեան գեղեցկութիւնը...»³¹:

Ալիշանը չէր ընդունում, որ մտաւոր զուարճութիւնների, իմաստութեան ու գիտութիւնների զարգացման հրաւիրակ լինելու փոխարէն զրամբ ծառայում էր կա՛մ նոր շահ բերելուն, կա՛մ էլ անցողիկ վայելքներին: Այստեղից էլ սկիզբ են առնում ազգային դաստիարակութեան թերութիւնները: Ալիշանը սրտի ցաւով էր տեսնում, որ ծնողները չեն գիտակցում կրթութեան իրական արժէքը, թերահաւատ են գիտութիւնների եւ արուեստների հասարակական էափոխիչ գերին: Նրանք կրթութիւնը ընդունում էին այն չափով, ինչ չափով այն նիւթական շահ կը բերէր իրենց գաւակներին, «մի կտոր հացի տէր կը դարձնէր» նրանց: Շատերի մէջ իշխում էր այն մտայնութիւնը, որ գիտութիւնը, կրթութիւնը «հաց չբերեր, գիրն ու գրիչը փոր չեն կշտացնէր»: Ալիշանը երբեք չի կորցրել լաւատեսութիւնը պայծառ գալիքի հանդէպ: Նա խորապէս համոզուած էր, որ այսօրինակ կարծրացած գաղափարները ժողովրդի մէջ ժամանակավրէպ են, քանի որ «Բաւական է թէ նանչնար, որ կրթութենէ պատուական քան չկայ աշխարհիս վրայ, վասնզի ինքն է մարդկութիւն, թէ որ նանչնար, որ անօթութեամբ ապրելէն շատ գէշ է տգիտութեամբ ապրիլը: Տգէտը արդէն մեռած է մտօք, անօթին դեռ կ'ապրի...»: Թող չստեղծուի այն թիւր կարծիքը, որ Ալիշանը ընդհանրապէս դէմ էր արժանաւայել ապրելուն, արժանապատիւ եւ յարմարաւէտ կեանքին: Ծիշտ է՝ նա հոգեւորական էր, սակաւապէտ, սակայն նաեւ զարմանալի մաքրակենցաղ, կեանքով լեցուն եւ կեանքասէր անձնաւորութիւն էր: Նա քաջ գիտակցում էր, որ մարդու համար «ամենապատուական» բանը, որ տրուել է արարչի կողմից, դա կեանքն է, հետեւապէս թէ՛

³¹ Պիուսարձու, Երկեր, Երեւան «Հայաստան», 1987, էջ 569:

շահը եւ թէ՛ նիւթական զանազան միջոցները անհրաժեշտ են կեանքը բարեկեցիկ եւ յուսալի դարձնելու համար: Այսուհանդերձ, «արժանավաբել» կեանքը հակադրելով «ղիւրակեցիկ» կեանքին՝ Ալիշանը նախապատուութիւնը տալիս էր ազնիւ քրտինքով վաստակած աշխատանքին, որը մարդկութեան երջանկութեան անհրաժեշտ գրաւականն է:

Սա մարդու եւ ընդհանրապէս մարդկութեան երջանկութեան ալիշանեան վարդապետութիւնն էր: Եւ եթէ կեանքը ճիշտ ձեւով ապրելու փրկիսփայլութիւնը գիտակցուէր բոլորի կողմից, ապա չէին լինի զանազան մոլորութիւններ, դժբախտութիւններ ու ողբերգութիւններ: Բարձրաստիճան հոգեւորականը՝ որպէս հրաւիրակ, իր ժողովրդին պատգամում է. «Հաց ուտելու համար աշխարհ եկանք, մարդկանց դպրոց ախոռներն պիտի ըլլան եւ դասատու խոգերն պիտի առնունք: Հաց ուտելով որչա՞փ պիտի ապրիս, շատ շատ ութսուն տարի, իսկ հացի տեղ իմաստութիւն շահելով՝ յաւիտենականութիւն մը կ'ապրիս»³²:

Դրանք սին ու դատարկ խօսքեր չէին: Յաւերժութեան եւ յաւիտենականութեան մէջ ապրելու առհաւատչեան հէնց Նահապետ Ալիշանի ապրած գեղեցիկ ու լեցուն կեանքն էր, որը սրբաբարոյժուեց իր իսկ փառակերտած գիտութիւն, ուսմունք, կրօն, ազգասիրութիւն հանճարեղ միակցութեան իր տիեզերածաւալ եւ խորախորհուրդ անձնաշխարհում:

Ալիշանը դաստիարակութեան համակարգում կարեւոր տեղ էր յատկացնում բարոյական դաստիարակութեանը՝ այն դիտելով որպէս մարդու բարոյական նկարագրի ձեւաւորման անհրաժեշտ պայման: Դաստիարակութեան նպատակը Ալիշանը սահմանում է առաքինութիւններով՝ իբրեւ, «ամենահարկաւոր ուսմունք»-ների դաստիարակութիւն: Բարձրաստիճան հոգեւորականը առաքինութիւնը դասում է «ամենահարկաւոր» գիտութիւնների շարքը եւ ուսուցիչներին ու դաստիարակներին յորդորում է վաղ տարիքից, միւս ուսմունքների հետ մէկտեղ, մանուկներին հաղորդել նաեւ առաքինութեան դասեր: Թերեւս չափերը զարմանան եւ նոյնիսկ չընդունեն, որ Ալիշանը փորձում է առաքինութիւնը մօտեցնել, հաւասարեցնել դպրոցում դասաւանդուող ուսմունքների եւ գիտութիւնների կարգայնութեան աստիճանին: Նման թերահաւատութեան պատճառը գուցէ այն է, որ առաքինութիւնը սովորաբար ընկալուում է իբրեւ սոսկական բառակապակցութիւն,

³² ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Երկեր, Երեւան, 1981, էջ 191:

անուն, երեւակայութեան տուրք, որը յատուկ կրթութիւն չի պահանջում: Տեղին է մէջբերել Պլուտարքոսի հետեւեալ միտքը. «Առանց սովորելու անկարելի է առաքինութեան մէջ կրթութուն»: Ալիշանը առաքինութեան մասին իր փիլիսոփայական եւ բարոյագիտական ըմբռնումները եւ պատկերացումները համոզիչ դարձնելու նպատակով փորձում է դրանք ձեւակերպել՝ վկայակոչելով անցեալի նշանաւոր մարդկանց կեանքի դրական օրինակները ու վարքագրութիւնները: Այսպէս, նա յիշատակում է Վաղարշակին, Վրթանէսին, Ներսէսին, Սահակին, Ղեւոնդին, Վարդանին եւ այլոց, Հռոմի կայսրերից յիշում է Տիտոսի, Տրայանոսի, Ալերիանոսի եւ այլոց անունն ու բարքը, ովքեր ապրել ու գործել են տարբեր դարերում եւ իրականութիւններում, մինչդեռ նրանց անունները եւ իրենց մասին եղած յիշողութիւնները դարերի մշուշում առմիշտ մնացել են լուսափայլ եւ հոգեկրթիչ, որովհետեւ նրանք ընդամէնը եղել են առաքինի:

Հետեւելով Պլուտարքոսին՝ Ալիշանը առաքինութեան մէջ կրթութիւն անհրաժեշտ պայման համարում էր. «...հանչնալ անոր ազնուութիւնը, հարկաւորութիւնն ու մեծութիւնը: Այս հանաջմունքը երբոր տիրապէս ու կատարեալ ըլլայ, մարդուս միտքը կը հաւանեցնէ եւ հաւանմունքը սիրելի կ'ընէ առաքինութիւնը, որով ինքն իրեն ալ կը սորվի»³³: Անուանի գիտնականը, ելնելով իր փիլիսոփայական ու բարոյագիտական հայեցաբանութիւնից, փորձում է տալ առաքինութեան՝ իրրեւ գիտութեան, հաւասարագոր հասկացութեան սահմանումը. «Թէ որ հարկաւոր են գիտութիւն մարդուս միտքը զարդարելու, առաքինութիւնը հարկաւոր է նոյն գիտութիւնները զարդարելու: Անոնք ամէնն ալ մէկ մէկ գեղեցիկ գոյներ են, բայց մէկ բան մը կը պակսի իրենց, որ է լոյս, եւ առաքինութիւնն է այս լոյսը տուողը: Իմաստութիւնը, որ մարդուս երջանկութեան օգնականն է, շատ հեղ անոր թշուառութեանը պատճառ է՝ առաքինութեան հետ չմիանալուն համար. շատ ուսմունք գիտէ, բայց չգիտեր տան կառավարութիւն, ոչ ուրիշներու բնութեանը համբերել, ոչ հասարակաց ոգուով վարուիլ, ոչ ինքզինքնը կառավարել»³⁴:

Սրանով, ի հարկէ, չպէտք է սպառուած համարել Հայր Ալիշանի ուսուցչական եւ տեսչական բեղմնաւոր գործունէու-

³³ ՂԵՒՈՆԴ Ա.ԼԻՇԱՆ, *Նշ. աշխ.*, էջ 125:

³⁴ *Նշ. աշխ.*, էջ 125-127:

թեան լուսարանումը, նրա ծովածալալ ստեղծագործութիւններում սփռուած մանկավարժական գաղափարների, մտքերի, հիմնահարցերի եւ սկզբունքների գիտատեսական վերլուծաբանութիւնը, քանի որ նրա մանկավարժական հայեացքների ամբողջական համակարգային քննութիւնը, կարծում ենք, նոր ճանապարհ կը բացի նրա վիթխարի մեծութեան ճանաչման նորանոր բացայայտումներում:

ՇՈՂԻԿ ՈՍԿԱՆԵԱՆ

Sketches about Ghevond Alishan's Scientific and Pedagogical Activity

SHOGHIK VOSKANYAN

(summary)

Ghevond Alishan is one the unique artists of the second half of the 19th century who, through literature, science, and pedagogical activities not only promoted the formation and development of various branch of Armenian art, but also created new ideas in prose, national patriotism and the historical and cultural role and value of Armenian folklore. He became the founder and patriarch of the Armenian literary and art movement and is well noted in the fields of science and literature.

Alishan, was perhaps one of the first, through his literary and artistic skills overcame the deep-rooted principled of medieval classical poetry in Armenian literature and cleared a road for the development of romanticism.

The scientific and literary heritage left by Alishan is very rich. His interests covered many genre as he was known as a poet, literary critic, linguist, bibliographer, critic, botanist specialist I folklore, ethnographer, editor, publisher, translator, teacher and headmaster.

In the literary field Alishan was a poet. Initially he remained adherent to the literary and scientific traditions created by the Mkhitaryans. In the beginning he wrote in graphar. His most important works which aroused a national consciousness were in ashkharabar.

Alishan was a geographer and a member of a variety of European geographical societies. Through these affiliations he became well acquainted with the works of well known scientists of the day including, A. Gumboldt, K. Richter and El. Reklur. He often referenced the topography and travelling notes of these individuals in his works.

In 1886, the French Academy awarded Alishan the Award of the Honorable Legion, as an honorary member. In 1887 he was selected as the honorary member of the Asian Society of Italy, I 1894 he was inducted into the Moscow Archaeological Society, and in 1897 was given the rank of an Honorary Member and Doctor of the Yena Academy of Philosophy.

Alishan had friendly communications and conducted extensive correspondence with scientists of this period. Specifically with the German geographer, theorist in historical geography of the east and professor of the Berlin University, Henry Kipert (1818-1899), Kipert created the atlas "Historical Armenia".

In 1881, in Venice at the Second World Congress of Geographers Alishan presented the scientific report, "Armenian Geography". This report ardently protects the theory of the importance of human societal development due to geographical environment and geopolitics.

In his work "Panoramas", Alishan collected valuable materials relating to Armenian history and geography for over 40 years. The considerable part of the data he collected is found in "Haykarans" (8 volumes). In each volume some thousand articles are included which contain historical, geographical, religious, topographical, geopolitical, zoological and botanical data and documents.

Sadly, much of Alishan's works are not studied today. As a teacher and headmaster Alishan remained in the memories of his contemporaries and school pupils (Murad "Rafaelyan College") only. We believe that the pedagogical insights of Alishan will find a worthy teacher who will not only add and finish his scientific projects but also highlight the patriarch of the Armenian people as is due.

Alishan was a teacher sent by God, he gave to his pupils a national education, filling their thoughts and souls with patriotic and national feelings. Alishan was remembered by his students as a bright individual with a huge persona who made a considerable impact on their formation and moral shape. Most importantly was remembered as the one who gave them national spirit and love of their native land.